

İslâm'da Pazar Ahlâkı ve Yahyâ b. Ömer el-Kinânî

Islamic Market Ethics and Yahyâ ibn 'Umar al-Kinânî

Cengiz Kallek*

Özet: Bireyde kerâmet,¹ kamu hayatında cemaat ve idarede ehliyet ve emanet esastır. Daha kusursuz bir toplum arayışında ferдин mutluluğu ile amme yararı arasında bir âhenk kurulabilmesi için hem insan hem de kurumlar ıslah edilmelidir. Dini inanç ve ameller doğal dürtü, eğilim ve alışkanlıkların müspet istikamette yönlendirilmesinin yanı sıra "açık, çoğulcu ve liberal toplumlar için de vazgeçilmez sayılan" güven, dürüstlük ve dayanışma gibi norm ve erdemlerin korunup geliştirilmesinde en uygun zemini oluşturmaktadır (Byker, 2001: 1). Yahyâ b. Ömer el-Kinânî'nin *Kitâbü Ahkâmî's-sûk* başlıklı eseri söz konusu norm ve değerleri vurgulayan türün elimizdeki bilinen ilk örneği olması bakımından bu makalede inceleme konusu yapılmıştır. Zira eserin iktisadî muamelelere hasredilen bazı bölümlerinde doğru iş kararları verilebilmesine zemin hazırlayan uygulamalı bir değerler sistemi sunulduğu gibi iş ve satıcı davranışlarının sınıflandırılmasını ve değerlendirilmesini mümkün kılan ahlâkî ilkeler de ortaya konulmaktadır. Kitaptaki görüşler "indirgemecilik ve metodolojik tekçilik tuzaklarına düşmemek için" hukukî, iktisadî ve ahlâkî olmak üzere disiplinler arası bir perspektiften incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kinânî, iş ahlâkı, piyasa aksaklıkları, piyasa düzenlemeleri.

Abstract: Honor² (*karâma*) in individuals, congregation (*jamâ'a*) in public life and legal capacity and credibility in administration are considered basic to Islam. Both men and organizations must be reformed in order to reconcile individual felicity and public interest toward a more perfect society. Religious beliefs and performances provide the most convenient ground for orientating natural drives, propensities and habits in a positive direction and for maintaining and promoting norms and virtues such as trust, honesty, cooperation, etc., which are indispensable for Islamic as well as open, pluralistic and liberal societies. This article studies Yahyâ ibn 'Umar al-Kinânî's work entitled *Kitâb Ahkâm al-sûk* with regard to the fact that it is known as the oldest available example of the genre emphasizing the above norms and virtues. For, some sections thereof, dedicated to economic transactions, introduce an applied value system, which offers a proper ground for taking correct business decisions, and also bestow ethical norms, which render possible the classification and evaluation of business and marketing behaviours. This paper subjects al-Kinânî's opinions to a legal, economic and ethical analysis from an interdisciplinary perspective in order not to fall into the trap of either reductionism or methodological monism.

Key Words: Kinânî, business ethics, market imperfections, market regulations.

* Dr., İslâm tarihi alanında doçenttir. Akademik çalışma alanları arasında iktisat tarihi, iktisat düşüncesi tarihi, İslâm tarihi, İslâm hukuku yer almaktadır.

İletişim: İSAM, (İslâm Araştırmaları Merkezi) İcadiye Bağlarbaşı caddesi, No. 40, Üsküdar, 34662, İstanbul. Ş cengizkallek@isam.org.tr Ş (+90 216) 474 0850.

¹ Bu kelimeyle el-İsrâ' sûresinde (17/70) geçtiği üzere insanın "mükerrerem" (saygın) olarak yaratıldığı gerçeği kastedilmektedir.

² This word refers to the fact stated in the Qor'anic Chapter al-İsrâ' (17/70) that sons of Adam have been honored by Allah.

Giriş

İçtimaî sorunlara, kamusal alanda işlenen suçlara karşı resmî ve ferdî duyarsızlık toplumsal çözülmenin bir göstergesidir. İslâm toplumlarında ümmet dayanışması ve içtimaî denetim Kur'ân'a dayanan *emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker* esaslı gönüllü ve resmî *ihtisab* faaliyetleri aracılığıyla gerçekleştirilmek suretiyle kanun ve muâşeret âdâbı ihlâllerine duyarsız kalınmayarak sosyal çözülmenin önü alınmaya çalışılmıştır. Genelde kamusal alanın denetiminden sorumlu kurumu ifade eden, özelde “tabiri câizse” *yeminli pazar müşavirliği* şeklinde tanımlanması mümkün olan *hisbeye* dair eserler kapsamları ve yaklaşımları bakımından “teorik” ve “pratik” içerikli kitaplar şeklinde iki ana kısma ayrılabilir. Yahyâ b. Ömer el-Kinânî'nin bu makalede inceleme konusu yapılan *Kitâbü Ahkâmi's-sûk* başlıklı eseri daha çok birinci grupta ele alınabilecek meselelere fıkıh açısından yaklaşmaktadır. *Kitâbü Ahkâmi's-sûk*'un türünün elimizdeki bilinen ilk örneği olması kıymetini arttırmaktadır.

Ekonomi disiplini ahlâk felsefesinin bir dalı olarak kurgulayan Adam Smith'ten bu yana konvansiyonel ekonomi düşünürlerinin hemen hepsi için ahlâkî meseleler pazar aygıtının ayrılmaz bir parçasını oluşturmayan “dışsallıklar”dan ibaret kalmıştır (Zinbarg, 1999: 23, 49). Son zamanlarda, piyasa ekonomisinin dayattığı pazar ahlâk[sızlığı] karşısında çalışma ahlâkı, meslek ahlâkı, iş ahlâkı, satıcı veya pazarlama ahlâkı gibi konular ayrı birer inceleme konusunu teşkil etmeye başlamış, hatta 1998 yılında Nobel ödülü iktisadî meselelerin değerlendirilmesine ahlakî boyut kattığı için Amartya Sen'e verilmiştir. Çünkü liberal toplumun ve serbest piyasanın en büyük sorunlarından biri birey ve zümre çıkarlarıyla kamu yararını uzlaştırmaktır. *Kitâbü Ahkâmi's-sûk*'un iktisadî muamelelere hasredilen bazı bölümlerinde doğru iş kararları verilebilmesine zemin hazırlayan uygulamalı bir değerler sistemi sunulduğu gibi iş ve satıcı davranışlarının sınıflandırılması ve değerlendirilmesini mümkün kılan ahlâkî ilkeler de ortaya konulmaktadır. Daha fazla kamu yararı için ideal üretici davranışı olarak “bencilce kâr maksimizasyonu yerine” *değerlerin âzamileştirilmesi* önemsenmektedir. Devletin tüketicileri³ koruyucu ve aydınlatıcı tedbirleri almasının yanı sıra onların da kendilerini savunucu girişimlerde bulunması teşvik edilmektedir. Kendisine yöneltilen pazar ahkâmına ilişkin sorulardan Kinânî'nin tüketicinin özellikle fiyat, kalite ve satıcı davranışını önemsedığı sonucu çıkarılabilir. Onun muhatap olduğu soru veya sorunları açıklama tarzında da müşterilerin korunması için her şeyden önce tüketici bilincinin geliştirilmesi gerektiği dü-

³ “Tüketici” kelimesi –yaygın bilinirliği bakımından– bu makalede olumlu veya olumsuz bir anlam yüklenmeksizin mal/hizmet alıcılarını belirtmek üzere kullanılmıştır.

şüncesinin izleri sezilmektedir. Aslında Kinânî'ye yöneltilen suallerin arkasında da kısmen bilinçli tüketiciyi görmek mümkündür. Özetle, onun fetvalarında öne çıkan temel ilkelerin adalet, düzen, dürüstlük, tutumluluk ve amme maslahatı olduğu söylenebilir. İktisadî kalkınmışlık ölçütlerinden biri “kanunların uygulanması kadar büyük önem taşıyan” eğitimin düzeyidir. Kinânî verdiği halka açık derslerle ve kendisinden rivayet edilen bu eserle toplumu eğitmektedir.

Kinânî: Hayatı ve Eserleri

Tam ismi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ömer b. Yûsuf el-Endelüsî el-Ceyyânî el-Kayrevânî el-Belevî olan âlim 213 (828) yılında Kurtuba'da doğdu ve orada yetişti.⁴ Aslen Ceyyânî olan atası Emevîler'in mevlâsıdır. İlim talebi uğrunda 6000 dinar⁵ masraf etmesine imkân sağlayacak kadar varlıklı bir aileye mensup olmalıdır (Ebû Bekir el-Mâlikî, 1403/1983: I, 492, 494; Kâdî İyâz 1387-88/1967-68: III, 237; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 236; İbn Ferhûn, 1972: II, 356; ez-Zehebî, 1401-1405/1981-85: XIII, 463). Kurtubalı hocaları arasında Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî gibi önemli şahsiyetler bulunmaktadır.⁶ Kahire'de Mâlikî âlim Asbağ b. Ferec el-Ümevî'nin 225 (840) yılında ölümüyle sonuçlanan mihne⁷ olayına ilişkin görgü şahitliği yaptığına (Ebû'l-Arab, 1404/1984: I, 461)⁸ ve orada Abdurrahman b. Ebû Ca'fer ed-Dimyâtî'den (ö. 226/840) ders aldığına göre (Kâdî İyâz, 1967-68: III, 234; İbn Ferhûn, 1972: I, 472; II, 354) 12 yaşında veya daha önce Kurtuba'dan ayrılmış olmalıdır. Kahire'de diğer bir çok Mâlikî âlimin yanı sıra⁹ İmâm Şâfiî'nin talebesi Harmele b. Yahyâ et-Tücîbî'nin derslerine de katılmıştır.

⁴ Muhammed b. Muhammed Mahlûf'un (ty.: I, 73) kaydettiği 223 yılı bir baskı hatasından kaynaklanmış olmalıdır.

⁵ İslâm altın para birimi olup Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın 77 (696) yılındaki sikke ıslahatından sonra 4,25 gramlık şer'î miskal ağırlığında basılmaya başlanmıştır; geniş bilgi için bk. Sahillioğlu, 1994: IX, 352-355; Kallek, 2005: XXX, 182-183.

⁶ Ondan yaptığı bir rivayet için bk. el-Kinânî, 1975: 108.

⁷ Mu'tezile kelâmcıların etkisi altında kalan kimi Abbâsî halifeleri devrinde bazı âlimlerin Kur'an'ın yaratılışlığı konusunda sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olayların adıdır; geniş bilgi için bk. Yücesoy, 2005: XXX, 26-28.

⁸ Kinânî'nin mihne olayları sırasında Mısır'da olduğunu gösteren bir başka rivayet için bk. Ebû'l-Arab, 1404/1984, I, 456.

⁹ Kahire'de İmâm Mâlik'in talebesi Yahyâ b. Abdullah İbn Bukeyr el-Mahzûmî'den *el-Muvatta'*ı okuyup rivayet etti. Ayrıca Hâris b. Miskîn, Ahmed b. Amr İbnü's-Serh (Kinânî'nin kendi ifadelerinden de açıkça anlaşıldığı üzere bu ikisinden ve Sahnûn'dan hadis dinledi, fıkıh okudu; bk. el-Kinânî, 1975: 42, 49, 60, 61, 62, 63, 65, 71, 73, 80, 99, 102), İbrahim b. Abdurrahman el-Berkî ve Muhammed b. Rumh İbnü'l-Muhâcir et-Tücîbî'den faydalandı.

Kendisinden nakledilen bazı ifadelerden anlaşıldığı üzere 231 (846) yılında Bağdat'a da gitti (Ebû'l-Arab, 1404/1984, I, 269; İbn Ferhûn, 1972: I, 343) ve muhtemelen Hanefî mezhebine dair bilgilendi. Ayrıca Hicaz'da Medine kadısı Ahmed b. Kâsım ez-Zühri, Nasr b. Merzûk el-Mısri, Ya'kûb b. Humeyd İbn Kâsib el-Medenî ve Ahmed b. İmrân el-Ahfeş'ten ders okudu.

Kayrevan'a yerleşen Kinânî, Abdüsselâm Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî'den (ö. 240/850) sahil bölgesindeki çiftliğinde ilim aldı (el-Kinânî, 1975: 79; Ebû Bekir el-Mâlikî, 1403/1983: I, 491-492; Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 239; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 234; İbn Hacer el-Askalânî, 1423/2002: VIII, 465). Rivayete göre Kinânî'nin Kayrevan'daki Sîdî Ukbe b. Nâfi' Câmi-i'nde verdiği derslere şehir içi ve dışından yoğun katılım izdihama yol açardı (Ebû Bekir el-Mâlikî, 1403/1983: I, 493; Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: II-I, 235, 238; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 235; İbn Ferhûn, 1972: II, 355). İmâm Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'*ını burada okuttu ve tanınmasını sağladı (Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 235; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 236; İbn Ferhûn, 1972: II, 355). Ayrıca Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-kübrâ'*sının Kuzey Afrika'da yaygınlaşmasında da en çok emeği geçenlerdendi.

275 (888) yılında Hanefî ve Mâlikî ulemâsı arasındaki bir çekişme yüzünden takibata uğrayan Kinânî hıristiyan saldırılarına direnen ribât şehri Sûse'ye göçtü (Ebû Bekir el-Mâlikî, 1403/1983: I, 500; el-Huşenî, ty.: 135-136; Ebû'l-Arab, 1404/1984: I, 476; Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 240; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 242-243). Sûse Câmi'i'nde verdiği dersleri dinlemeye gelen halk mescidi ve avlusunu doldururdu (Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 238; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 239; İbn Ferhûn, 1972: II, 356). Zaman zaman ribât şehri Münistir'e gider, cihad hareketlerini destekler, hadis ve fıkıh okuturdu (Ebû Bekir el-Mâlikî, 1403/1983: I, 497). Kaynaklarda bir bakkala olan tek dâneklik¹⁰ borcunu ödemek için Kurtuba'ya bir yıl süren yolculuk yaptığı bildirilmekte ve erdemleri övülmektedir (Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 239; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 239-240; İbn Ferhûn, 1972: II, 356; İbn Hacer el-Askalânî, 1423/2002: VIII, 466). Emîr İbrâhim b. el-Ağleb tekrar Mâlikîler'e teveccüh gösterip Kinânî'yi muhtemelen 281 (894) yılı civarında kadı tayin etmek istedi; ancak o kendi yerine İsâ b. Miskîn'i önererek bu görevi almaktan kaçındı (Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 236; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 239; İbn Hacer el-Askalânî, 1423/2002: VIII, 466).

¹⁰ Dirhem ve dinarın altıda biridir; geniş bilgi için bk. Kallek, 1993: VIII, 457-458.

Kinânî İfrîkiyye'de Şii, Mu'tezilî ve sûfî görüşlerin yaygınlaşmaya başladığı ve mezhep çatışmalarının yaşandığı bir dönemde hayat sürdü. Kendisine bu hususlarda soru yöneltildiğinde görüşlerini bildirmekten kaçınmadıysa da doğrudan tartışmalarda taraf olmak istemedi (Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 235; İbn Ferhûn, 1972: II, 355; İbn Hacer el-Askalânî, 1423/2002: VIII, 465-467). Zilhicce 289'da (Kasım 902) Sûse'de vefat eden ve sur dışına defnedilen âlimin kabri uzun süre ziyaret edilegildi.

Akaid, fıkıh ve hadis alanlarında eser verecek düzeyde derin ve geniş ilim sahibi olan Kinânî'nin kırk cilde ulaşan (Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: II-I, 236; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 243; İbn Ferhûn, 1972: II, 355) eserlerinden kaynaklarda isimleri zikredilenler şunlardır: 1. *el-Hüccce fi'r-red 'ale'l-İmâmi's-Şâfi'î*.¹¹ 2. *er-Red 'ale'l-İrâkiyyîn*.¹² 3. *el-Müntahabe*.¹³ 4. *İhtilâfû İbni'l-Kâsım ve Eşheb*.¹⁴ 5. *er-Red 'ale's-şükûkiyye*.¹⁵ 6. *er-Red 'ale'l-Mürçi'e*. 7-9. *Kitâbü's-Sırât; Kitâbü'l-Mizân; Kitâbü'r-Rü'ye*.¹⁶ 10. *en-Nehy 'an huzûri Mescidi's-sebt*.¹⁷ 11. *Vesâvisü İblis (veya eş-Şeytân) ve keydüh*.¹⁸ 12. *Fezâ'ilü'l-Münistîr ve'r-ribât*. 13. *Ahmiyetü'l-husûn*. 14. *Kitâbü'n-Nisâ'*. 15. *Fazlü'l-vudû' ve's-salât*.¹⁹

-
- 11 İmam Şâfi'nin çeşitli konulardaki fikhî görüşlerine reddiyedir. Tunus'taki Dârü'l-kütübi'l-vataniyye nr. 219'da kayıtlı on bir varaktan ibaret nüsha eserin altı bablık on ikinci cüzüne ait olup Muhammed Ebû'l-Ecfân tarafından bir makalede incelenmiştir (1985: 713-747).
- 12 Bu eser Kinânî'nin Tunus'taki Hanefî-Mâlikî rekabetinde taraf olduğunu göstermektedir.
- 13 Muhammed b. Ahmed el-Utbi'nin -kendisine nispetle *el-Utbiyye* olarak da tanınan- *el-Müstahrece* isimli eserinin muhtasarıdır.
- 14 Mezhebin bu iki büyük imamı arasındaki bazı görüş ayrılıklarını incelemektedir. Zaman zaman İmam Mâlik'in ictihadlarının aksini benimsemesi sebebiyle mutlak ya da mukayyed müctehid olarak değerlendirilen Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî (ö. 204/820), Abdurrahman İbnü'l-Kâsım el-Utaki'den (ö. 181/806) sonra Mısır'da Mâlikîler'in otoritesi haline gelmiştir. Bu ikisinin İmam Mâlik'e nispetle konumu Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim el-Kûfi ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin İmam Ebû Hanîfe katındaki yeri gibidir (Bu tartışmayla ilgili daha geniş bilgi için bk. Kallek, 1995: XI, 462).
- 15 Muhammed b. İbrâhim İbn Abdûs el-Kayrevânî (ö. 260/874) taraftarları ile Kinânî'nin de mensubu bulunduğu Sahnûn destekçileri arasında iman meselesindeki bir münazarada karşı zümrenin delillerini çürütmeye yönelik bir eserdir; bu tartışmayla ilgili bilgi için bk. Kallek, 1999: XIX, 268.
- 16 Mu'tezile'ye karşı yazılmış hadis ağırlıklı eserlerdir.
- 17 Bazı sofuların cumartesi günleri Kayrevan'daki bir mescidde toplanıp birtakım bid'atleri ısrarla işlemelerini eleştirir (Ebû Bekir el-Mâlikî, 1403/1983: I, 493; Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 236; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 237-238).
- 18 271 yılında veya daha önce yazılmış olmalıdır (İbnü'l-Ebbâr, 1886, I, 27; II, 415).
- 19 Kinânî ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. el-Kinânî, 1956: 4 [1-2]; 59-102; Ebû Bekir el-Mâlikî, 1403/1983: I, 490-504; Ebû'l-Arab, 1985: 62-64; el-Huşenî, ty.: 134-136; İbnü'l-Faradî, 1417/1997: I, 435; el-Humeydî, 1410/1989: I, 601-603; Kâdî İyâz, 1387-88/1967-68: III, 234-241; ed-Dabbî, 1410/1989: II, 678-679; ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: II, 233-245; ez-Zehebî, 1401-1405/1981-85: XIII, 462-463; İbn Ferhûn, 1972: II, 354-357; İbn Hacer el-Askalânî, 1423/2002: VIII, 465-467; Mahfûz, 1402-1406/1982-86: III, 424-426; Mahlûf, ty.: I, 73; Muranyî, 1409/1988: 111, 192-200; Özel, 2002: XXVI, 33-34.

Kitâbü Ahkâmi's-Sûk: Rivayetleri, Tertibi, Muhtevası ve Üslûbu

İki öğrencisi Ahmed b. Muhammed el-Kasrî (ö. 321 H) (ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: III, 11-13)²⁰ ve Muhammed b. Selîm b. Şibl el-Kaysî (ö. 307/919) (İbn Ferhûn, 1972: II, 312)²¹ Kinânî'nin pazar ahkâmına ve diğer bazı meselelere dair sözlü ve yazılı fetvalarını *Kitâbü Ahkâmi's-sûk* başlığı altında derleyip rivayet etmiştir.²² Eserdeki bazı ifadeler²³ Kasrî rivayetinin Kinânî'nin Sûse Câmii'ndeki derslerinde tutulan notlardan teşekkül ettiğini göstermektedir.²⁴ Bununla birlikte Kinânî'den bizzat işitilmediği anlaşılan birkaç pasaj veya babın daha sonra râvi tarafından eklendiği ya da derkenar olarak yazıldığı ve müstensih tarafından metne katıldığı düşünülebilir (el-Kinânî, 1975: 17).²⁵ İbn Şibl nüshasından yapılan ihtisarı bu râvinin doğrudan Yahyâ'ya yönelttiği bazı soruları içermesi onun rivayetinin de diğeri gibi ders notlarından teşekkül ettiğini göstermektedir.²⁶ Ders halkasındaki izdiham dolayısıyla kendisine sözlü olarak duyuramayanlar tarafından not halinde iletilen bazı soruların “belki de daha önce ulaştırılmış yazılı fetva taleplerinin” yüksek sesle okunarak cevaplandırıldığı anlaşılmaktadır.²⁷

Fetva mecmuaları tarzında soru cevap usulüyle kırk beş bab²⁸ halinde düzenlenen eserin üslûbu doğal olarak biraz düzensizdir. İki rivayet arasındaki farklara rağmen, doğrudan pazar ahkâmıyla ilgili başlıkların sayısı otuz beş civarındadır. Kitapta takriben yirmi beş meslekle ilgili çeşitli meselelerden bahsedilmektedir; bu sayı o devirdeki meslek erbabının ancak bir kısmı

²⁰ ed-Debbâğ - İbn Nâcî, 1972: III, 11-13.

²¹ İbn Ferhûn, 1972: II, 312.

²² Kasrî rivayeti müstakil olarak neşredilmiştir (el-Kinânî, 1975). Mâlikî ulemâsından Ahmed b. Yahyâ el-Venşerî'si'nin (ö. 914/1508) muhtasar biçimde alıntılacağı (1401/1981: VI, 406-431) İbn Şibl nüshası Mahmûd Ali Mekki tarafından geniş bir girişle beraber tahkik edilerek ayrıca basılmıştır (el-Kinânî, 1956: 59-151). Eser Don Emilio Garcia Gómez tarafından İspanyolca'ya çevrilmiştir (1957: 253-316). Hasan Hüsni Abdülvehhâb kitapla ilgili bir değerlendirme yazısı yayımlamıştır (1967: 5-21). Malezya'daki Universiti Teknologi MARA'dan Ahmad Che Yaacob Londra'da BRISMES tarafından 6 Temmuz 2004 tarihinde düzenlenen bir panelde “Fraudulent Business Practices in 3rd Century of Hijrah on the Account of Kitab al-Nazar wa al-Ahkam fi Jami' Ahwal al-Suq” başlıklı bir tebliğ sunmuştur; maalesef bu bildiriye ulaşamadık. Son olarak Smain Khaldi'nin doktora tezinde (2007) eserin iki farklı rivayeti birleştirilerek tahkik edilmiştir; maalesef bu tezi inceleme fırsatı bulamadık.

²³ Yahyâ b. Ömer'e sordum (*se'eltü Yahyâ b. Ömer*), Yahyâ'ya dedim (*kultü li-Yahyâ*), Yahyâ'ya sorulurken işittim (*sü'ile Yahyâ ve ene esma'*), Yahyâ'ya dendi (*kile li-Yahyâ*), Yahyâ'ya yazılı olarak soruldu (*kütibe ilâ Yahyâ*) gibi.

²⁴ Bu sonuca Sûse pazar zabıtasının Kinânî'ye sorusunu sözlü sorması, Kayrevan pazar zabıtasının ise sualini yazılı olarak iletmesinden hareketle varılmıştır; bk. el-Kinânî, 1975: 96, 98.

²⁵ Örnekler için bk. el-Kinânî, 1975: 57-58.

²⁶ Meselâ bk. el-Kinânî, 1956: 138-139, 140.

²⁷ Meselâ böyle bir soru için bk. el-Kinânî, 1975: 35-36.

²⁸ İbn Şibl rivayeti elli beş mesele hâlinde düzenlenmiştir.

na karşılık geliyor olmalıdır. Eserin kapsamının sınırlılığı soru cevap esasına dayanmasından kaynaklansa gerektir. Soruların hizmet sektörüne pek değinmemesi belki de tarım toplumunun bir yansımasıdır.

Kitabın babları çoğunlukla “*kîle*” (veya *sü'ile*) ve “*kâle*” gibi bazı fetva klişeleriyle başlamaktadır. İmam Mâlik'in veya diğer mezheb imamlarının görüşlerinin nakliyle açılan bablara da “ahbereni Yahyâ” veya “ahberenâ Yahyâ” gibi belli kalıplarla giriş yapılmaktadır. Kinânî ihtilâflı konuların çoğunda şahsî hükümünü açıklamamaktadır. Zaman zaman da ravî tarafından önemli mezheb ulemasının görüşleri zikredilerek bunlara katılıp katılmadığı sorulmakta ve çoğunlukla “Evet” şeklinde çok kısa müsbet bir cevapla karşılık vermektedir.²⁹

Kinânî çoğunlukla İmam Mâlik, Abdullah b. Vehb el-Kureşî (ö. 197/813), Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî, Asbağ b. Ferec el-Ümevî (ö. 225/840) ve Sahnûn'un icthadlarına dayanmakla birlikte yer yer diğer müctehidlerin görüşlerini de aktarmaktadır. Mâlikî mezhebine bağlı kalarak diğer Sünnî imamların icthadlarına hiç değinmemektedir. İmam Mâlik'in ve tâbilerinin icthadları arasından *nadiren* tercihte bulunmakta,³⁰ mezheb ulemasının görüşünü bilmediğini belirttiği bazı hususlarda ise kendi *re'yini* açıklamaktadır.³¹ İncelediği meselelerin delillerini ara sıra veren Kinânî, genellikle hadisleri “muhtemelen yaygın bir şekilde bilindikleri veya avama konuştuğu için” senedsiz, bazan da metinlerini kısaltarak rivayet etmektedir.³² Ancak istisnâî olarak gerektiğinde senedle ilgili değerlendirme yapmaktadır.³³

Kinânî'nin Bazı İktisadî Görüşleri

Piyasa Düzenlemeleri

Kinânî genel olarak toplumsal davranışların ölçülerini belirlediği kitabına makro ekonomik sorunlar olan paranın ve ölçü tartı aletlerinin ayarlarının korunmasının önemini vurgulayarak başlamakta, bunlarla bağlantılı olarak narh ve ihtikâr (aş. bk.) meseleleri üzerinde durmaktadır. Bazı konularda hüküm verirken amme maslahatını kıstas almaktadır. Daha sonra ise mikro ekonomi çerçevesine giren konulara değinmektedir.

²⁹ Meselâ bk. el-Kinânî, 1975: 63, 65, 66, 69, 75, 76, 86, 97, 119.

³⁰ Meselâ bk. el-Kinânî, 1975: 62, 79.

³¹ Meselâ bk. el-Kinânî, 1975: 48; burada Kadî Abdullah b. Tâlib (ö. 275/888) ve İbn Abdüs'un görüşleri metne sonradan katılmış olmalıdır. Ayrıca bk. *a.e.*, s. 67, 71, 90, 92, 93–94.

³² Meselâ bk. el-Kinânî, 1975: 37, 39, 43, 44, 89, 104, 106–107; el-Kinânî, 1956: 130.

³³ Meselâ bk. el-Kinânî, 1975: 83.

Ona göre “adaletperver” bir vali halkın şikâyet edeceği kadar çok çeşidi bulunan ölçü tartı birimlerine standart getirmenin yanı sıra resmî ölçü tartılardan başkasının kullanılmasını engellemekle de mükelleftir. Konvansiyonel ekonomi açısından bakıldığında bilgi birçok bakımdan kamu malıdır ve bir piyasa aksaklığı olarak diğer kamu mallarında olduğu gibi bilgi de yetersiz arz edilir. Bu nedenle yeni standartlar konusunda devletin bilgi eksikliğini giderme görevi basit bir tüketici koruma önleminin ötesine geçer. Nitekim Kinânî de valinin standart birimlerin numunelerini sergiletmesini ve bu konuda halkı bilgilendirmesini önerir. Ayrıca şehrin *en güvenilir* kişisini piyasa işlemlerini, paraların, ölçü tartı alet ve birimlerinin ayarını düzenli biçimde denetlemekle görevlendirmelidir. Bu hususta hilekârlığı alışkanlık haline getirenlerin suçu nispetinde darb, pazarlarda teşhir, hapis veya “pişman olup tövbe edinceye kadar” ticaretten menle cezalandırılması gereklidir (el-Kinânî, 1975: 31-39). Standartlaştırmada örnek alınması gerektiğini belirttiği şer’î ölçü tartı birimlerine dair açıklamalarda bulunan Kinânî kendisine soruldukları adalet ve âdetlere uygun ölçme tartma yöntemlerini anlatmakta ve alırken fazla satarken eksik ölçme tartmanın câiz olmadığını bildirmektedir (el-Kinânî, 1975: 60, 99-103, 104-111). Meselâ ona göre, değirmenci halktan ölçek başına buğday öğütme ücreti (*meks*) tahsil ederken resmî ölçü kullandırılmalıdır; bilinmeyen bir ölçüyle yapılan işlem câiz değildir (el-Kinânî, 1956: 105). Meseleye bütüncül bir yaklaşım sergileyen Kinânî, yetkililerin konuyla ilgili düzenlemelerinin hem dünyevî hem de uhrevî açıdan kamu yararıyla sonuçlanacağını söylemektedir (el-Kinânî, 1956: 33, 35). Dolayısıyla paranın tağşışı ve ölçü tartılarda hile meselelerine *denkleştirici* adalet boyutundan daha ziyade *bölüşüm* adaleti cihetinden yaklaştığı düşünülebilir. Ayrıca ölçü ve tartıların standardizasyonu ve denetiminin tüketicinin korunmasına yönelik en önemli tedbirler arasında yer aldığını kavramış görünmektedir.³⁴

Kinânî, valinin bulunmadığı veya sorumluluğunu yerine getirmediği yerlerde söz konusu görevi erdemleriyle tanınan kişilerin yüklenmesini istemektedir (el-Kinânî, 1975: 39-40).³⁵ Buradan, o dönemde pazar denetimi mekanizmasının henüz İfrîkiyye geneline yayılmadığı sonucu çıkarılabilir. Öte yandan narh hakkındaki görüşlerini açıklarken haksız fiyat artış veya indirimlerinin vali, kadı yahut pazar nâzırını (*nâzırü's-sûk*) tarafından engellenmesi gerektiğini belirtmesi (el-Kinânî, 1975: 47, 73) bazı bölgelerde pazar zabıtarlarının bulunduğu fikrini vermektedir. Eserin başka yerlerinde ise Kayrevan

³⁴ Günümüzde ölçü ve tartı düzenekleri listesine elektrik, su, doğalgaz, akaryakıt ve LPG sayaçları, yoğunluk ölçer, taksimetre, nakl metre, takometre gibi pek çok çağdaş elektronik alet dahil olmuştur.

³⁵ el-Kinânî, 1975: 39-40.

ve Sûse pazar zabıtalardan (*sâhibu sûki'l-Kayrevân, sâhibu sûki Sûse, sâhibu's-sûk*) bahsedilmektedir (el-Kinânî, 1975: 96, 98, 115).

Konvansiyonel ekonominin bakış açısından yorumlandığında, Kinânî'nin kalitesiz veya verimsiz kamu hizmetlerinin ve haksız rekabet düzeninin yol açtığı sorunların özelde tüketicilerin, genelde ise yurttaşların mutsuzluğuna sebebiyet verdiği gerçeğini gözlemlediği anlaşılmaktadır. Esasen iktisaden mutsuz tüketicilerin çokluğu, evrensel temel insan hak ve özgürlüklerinin ihlâlinin ilgili ülke genelindeki yaygınlığının bir göstergesi sayılabilir. Zira temel insan haklarının başında gelen “hayat hakkı”, evrensel bir tüketici hakkı sayılan “temel ihtiyaçların karşılanması hakkı”nı da içermektedir. Dolayısıyla devletin tebaasına yönelik iş ve hizmetlerindeki kusur, kalitesizlik ve verimsizliğini bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Eserde pazar zabıtasının maişetini satıcılardan temin etmesi hususu müstakil bir başlık altında ele alınmıştır. Bu uygulamanın haram, helâl ve mekruh sayıldığı yönündeki muhtelif görüşler sıralandıktan sonra “mezhebin meşhur görüşüne göre” ihtiyacı yoksa haram, varsa helâl olduğu ancak geçimini tamamen onlara yüklememesi gerektiği belirtilerek amme maslahatı ve mârufun gözetilmesinin önemi vurgulanmaktadır (el-Kinânî, 1975: 131-132). Ancak maalesef yapılacak tahsilatın mahiyetine dair hiç bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte Kinânî tüccar ve zanaatkârı sömüren bir ihtisab resmi uygulamasının onların ve dolayısıyla ekonominin gelişmesini olumsuz etkileyeceğini görmüş olmalıdır.

Gayri ahlâkî pazarlama davranışı, alırken fazla, satarken eksik ölçme/tartma veya sayma dışında ayıplı mal sunma ve aşırı fiyatlandırma gibi hileleri de içermektedir. Üretim veya pazarlama süreci ürünün toplum nazarındaki kıymeti ve etkisi ölçütüne göre değerlendirilmelidir ki bu da çatışma, haksız kazanç, hile, belirsizlik ve kamu zararının engellenmesini ön plana çıkarmaktadır.

Narh

İmam Mâlik'ten nakledilen bir rivayete göre narh bolluk veya pahalılık ayırımı yapılmaksızın mutlak olarak haramdır.³⁶ Kinânî normal işleyen piyasa şartlarında zulüm saydığı narhı câiz görmez. Temel gerekçesi bu meâldeki hadislerdir. Mezhep imamının bir başka ictihadını benimsediği anlaşılan Ki-

³⁶ Temel ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarına –onları oluşturan etkenlere dokunulmadan– açık kamu yararı gereği doğrudan müdahale edilerek belirli sınırları aşmasının önlenmesi maksadıyla resmî tavan fiyat belirlenmesine dar anlamda *narh* denir. Klasik fıkıh literatüründe devletin fiyatlara müdahalesi çerçevesinde çoğunlukla narhın bu türü incelenmektedir. Geniş anlamda narh asgari ve sabit fiyat tespitlerini de içerir. Narhla ilgili geniş bilgi için bk. Kallek, 2006: 257–276; 2006: XXXII, 387–389.

nânî, örgütlenerek (güncel tâbirleriyle oligopol, kartel veya tröst kurarak) fiyatları kamunun zarar göreceği ölçüde arttırıp piyasa dengelerini bozan vurguncuların pazardan çıkarılmasının, doğacak boşluğun başka satıcılarca doldurulması için amme yararına uygun tedbirler alınmasının vali, kadı ve ya nâzır üzerinde toplumsal bir hak olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu tür cezaî yaptırımların uygulanması spekülâtorlerin normal piyasa kârlarına razı olmasını ve kamuya zarar verecek benzer girişimleri tekrarlamaktan kaçınmasını sağlayacaktır. Yine meselâ pazardaki çoğunluğun aksine fiyat artırımına giden ve uyarılara aldırmayan birisi “Halife Ömer b. Hattâb'ın yaptığı gibi” piyasadan ihraç edilmelidir; aksi takdirde diğerleri de ona uyarak fiyatları yükseltebilir (el-Kinânî, 1975: 40-47, 103-104; krş. el-Kinânî, 1956: 108). Eserinin bir başka yerinde, Kinânî, temel gıda maddelerindeki bir darlık sırasında fiyatlara narh konulması yerine, tüccarın “ailelerinin yıllık ihtiyaçlarının üzerindeki” stoklarını piyasaya çıkarmaya zorlanması yönündeki mezhep görüşünü aktarmaktadır (el-Kinânî, 1975: 111-112).

el-Kasrû'l-kadîm³⁷ (Abbâsiyye) pazarlarındaki bütün fiyatların Kayrevan'da kilere tâbi olmasının lâzım gelip gelmediği sorulduğunda bunların birbirinden bağımsız sayılması gerektiğini söyleyen Kinânî, Tunus kadısı Abdullah b. Tâlib'in de (ö. 275/888) aynı yönde, Kadı Sahnûn'un zabıt kâtipliğini yapmış büyük âlim Muhammed b. İbrâhim İbn Abdûs el-Kayrevânî'nin ise aksi doğrultuda düşündüğünü belirtmektedir (el-Kinânî, 1975: 47-48).

Ihtikâr

İhtikâr³⁸ fiyatların sunî bir şekilde yükselmesine ve normal piyasa seviyesinin üzerine çıkmasına zemin hazırlar. Genelde insanların ihtiyaçlarını sömürerek az emekle kolay kazanç sağlama mantığına dayanan bu muamele, özellikle zorunlu tüketim maddeleri söz konusu olduğunda toplumun zarar görmesine sebebiyet vereceği gibi, uzun müddet devamı halinde sosyal bunalmalara yol açabilir. İslâm hukukçuları, bu gibi nedenlerle kınanan ihtikârın haram mı yoksa mekruh mu olduğu konusunda ihtilâfa düşmüştür. Mâlikiler büyük günah telâkki ettikleri ihtikârı haram saymaktadır. Kıtılık yaratmak için yapılan karaborsacılığın vebalinin fiyat artışı beklentisiyle gerçekleştirilene göre daha ağır olduğu da vurgulanmıştır.

³⁷ İbrâhim b. Ağleb tarafından Kayrevan'a üç mil mesafede kurulan bir şehirdir.

³⁸ Hukukî niteliği ve sonuçları hakkında fakihler ve mezhepler arasında ortaya çıkan görüş ayrılığı doğal olarak ihtikârın fıkıh terminolojisindeki tanımında ince farklılıklara yol açmıştır. Ancak kabaca karaborsacılık, istifçilik, vurgunculuk ve tekellilik anlamında kullanıldığı söylenebilir. İhtikârcıya da “muhtekir” denir. İhtikârla ilgili geniş bilgi için bk. Kallek, 2000: XXI, 560-565.

Naslara dayalı belirli bir cezası bulunmadığından ta'ziri gerektiren suçlardan sayılan ihtikârın cezaî müeyyidesi hususunda ihtilâf vardır. Yaptırımı genel olarak suç ve ceza uyumu çerçevesinde tekerrür unsuru da göz önünde bulundurularak yetkililer tarafından siyâset-i şer'îyye tarzında takdir edilir. İslâm hukukçularının hemen hepsi, gereği halinde yetkililerin muhtekiri stoklarını normal piyasa fiyatlarından satmaya zorlayabileceği hususunda fikir birliği içindedir. Muhtekirin satış emrine direnmesi halinde uygulanacak yaptırımlara dair de görüş ayrılığı vardır. Mâlikîler'e göre karaborsacılık yapmaması hususunda resmî makamlarca nasihat ve uyarılarda bulunulmasına rağmen bunu alışkanlık haline getirenler kamu zararının izalesi için darb, teşhir ve hapisle cezalandırılabilir. Kinânî de bu ictihada katılmaktadır (el-Kinânî, 1975: 113). Mâlikî mezhebinde tercih edilen görüşe göre halkın helâkinden korkulursa karaborsacılığı yapılan metâ müsadere edilip maliyetine veya normal piyasa fiyatından satılarak anaparası sahibine geri verilir. Kinânî de kamunun zarar görmesi durumunda muhtekirin malının rayiç fiyatın piyasaya sürülerek anaparasının iade edilmesi ve fakat kârın (daha doğrusu rantın) ihtiyaç sahiplerine dağıtılması görüşünü benimsemektedir (el-Kinânî, 1975: 113). Ayrıca bazı hukukçular normal fiyatlardan satış yapmakta direnen karaborsacıların piyasadan ihraç edilmemesi gerektiğini düşünmektedir. İmam Mâlik'ten bir yıllık ihtiyacından fazla mala sahip olan kişinin kıtlık durumunda bu fazlayı satmaya zorlanıp zorlanmayacağı hususunda biri müsbet diğeri menfi iki farklı görüş rivayet edilmektedir.

Resûlullah ve Hulefâ-yi Râşidîn'in serbest rekabeti engelleyerek piyasa fiyatlarının sunî olarak artışına sebebiyet veren, yani ihtikâra zemin hazırlayan muameleleri de yasakladığı bilinmektedir. Meselâ kentlinin köylü/be-devî adına satışının (*bey'ü'l-hâzır li'l-bâdî*³⁹) önlenmesi bu tür tedbirlerdendir. Böyle bir muamelede üretici ile tüketici arasına giren araçlar hem *bilgi asimetrisine*⁴⁰ hem de ürünün piyasaya arzını geciktirerek yapay fiyat artışlarına yol açmaktadır. Muhtemelen söz konusu yasağı göz önünde bulunduran Kinânî de kendi devrindeki bedevîlerin/köylülerin tarım ürünlerini getirip hanlardaki araçlara devretmesinin pazar zabıtası tarafından önlenmesini, onları “mallarını fakir zengin herkesin alımına sunabilmeleri için” pazarlara yönlendirmesini önerir. Bedevîlerin, perakende satış yapmaları durumunda şehirde uzun süre oyalanmak zorunda kalacakları, bunun da ek zaman ve iâşe maliyeti doğuracağı yönündeki itirazlarına pazar fiyatından

³⁹ Geniş bilgi için bk. Kallek, 1992: 67-70.

⁴⁰ Piyasa aktörlerinden birinin diğerlerine oranla daha fazla bilgiye ulaşması durumu olup tarafların karar ve davranışlarını etkilemek suretiyle iktisadî dengenin etkin bir düzeyde teşekkülünü engelleyerek piyasa aksaklığına yol açmaktadır; geniş bilgi için bk. Akerlof, 1970: 488-500.

biraz ucuza arz etmeleri halinde ürünlerini kısa sürede elden çıkarabilecekleri mülahazasıyla karşı çıkar. Kinânî bu örnekte kamu zararının önlenmesi için ferdî zarara katlanılması gerektiği kanaatini sergiler (el-Kinânî, 1975: 114-115). Kendisine tahılın indirilmesine uygun pazarı bulunmayan Kasr şehrinde ne yapılacağı sorulduğunda ise zahire tüccarının ürünü kamuya zarar verecek boyutlardaki bir kıtlıktan kaynaklanan pahalılık döneminde alması durumunda bekletmeyip dükkânlarında pazarlaması lâzım geldiğini söyler (el-Kinânî, 1975: 116).

Kinânî aslında her iki örnekte de köylünün bireyci ve hesapçı tutumunu yadsımak yerine onun ferdî çıkarıyla kamu yararını uzlaştıracı bir formül sunar. Başka bir ifadeyle üreticinin bireysel ve toplumsal hayatı arasında “denge” (*equilibrium*) kurmaya çalışır. Fiyatın arz ve talebin kesiştiği -akdin taraflarının en azından dış rıza gösterdiği- denge noktasında oluşmasını yeterli bulmayarak, devreye toplumsal fayda gibi içtimaî-ahlâkî bir unsur da katar. Ayrıca bedevînin kabilecilik anlayışını dizginleyecek ve ona daha olumlu, uyumlu ve diğerkâm iktisadî davranış kalıpları kazandıracak bir üst toplumsal kimlik bilinci aşlamaya çalışır. Bununla bağlantılı olarak, Kinânî, araçların aldıkları malların “serbest dolaşım”ını engelleyebilecekleri endişesini de taşımakta, dolayısıyla tüm alıcılara “fırsat eşitliği” sağlanmasını önemsemekte, yani tabiri câizse, “ürün kalitesi” ve “uygun fiyat” unsurlarına “yaygın dağıtım” ögesini de katarak müşteri memnuniyetini toplum geneline yaymaya uğraşmaktadır. Ancak söz konusu ürünlerin temel tüketim malları arasında yer alan gıda maddeleri olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Hayat hakkı gereği temel tüketim mallarının asgarî geçim düzeyine sahip vatandaşların alım gücü sınırları içinde ve düzenli biçimde sunulması (provizyonizm) İslâm devletlerinin temel görevleri arasında görülmüştür. Çünkü insan hak ve özgürlüklerinden ve dinî hükümlerin gözettiği beş temel esastan biri özel mülkiyet hakkı ve dolayısıyla malın korunması iken, bir diğeri de canın, binaenaleyh sağlığın muhafazasıdır.

İslâm hukukçularının büyük çoğunluğuna göre kendi ürününün piyasaya arzını geciktiren çiftçi ve şehir dışından getirdiği malı ihtiyaç anında pazarlamayıp bekleten tüccar karaborsacı kapsamına girmez. Çünkü âdet olduğu üzere böyleleri kamuya zarar değil zaman ve mekân faydası sağlar. Buna karşılık Kinânî, tahıl üreticisinin tarladan kaldırıp şehirdeki evinin ambarına aktardığı ürünü özellikle kamuya zarar verecek boyutlardaki bir pahalılık sırasında araçlara toptan satmak yerine pazarda bütün tüketicilerin istifadesine sunması gerektiğini söyler. Normal işleyen piyasa şartlarında ise herkesin dilediği yerde istediği kadar mal alabileceğini ve stoklarında tutabileceğini düşünür (el-Kinânî, 1975: 115-116). Bu yaklaşıma günümüz perspek-

tifinden bir katkıda bulunmak gerekirse “geçim sıkıntısı”nın, tüketicinin “temel ihtiyaçlarının karşılanması hakkı” bağlamında değerlendirilen “seçme hakkı”nı kısıtlayarak onun ucuz mala yönelmesini zorunlu kıldığı söylenebilir. Hâlbuki çağdaş kalite kavramı kabaca tüketici istek ve beklentilerine nispetle “en ideal vasıflardaki mal veya hizmeti” piyasa koşullarına göre “en uygun fiyatlardan” satmayı ifade etmektedir.

Tağrîr

Kinânî incirin yağa bulanması,⁴¹ süte su katılması, ekmeğin gramajının ektilmesi gibi hilelerin men edilmesini, yasağı çiğneyenlerin pazardan çıkarılmasını ve ellerindeki malın yoksullara dağıtılmasını uygun görür. Böyle hileli emtianın itlâfını “muhtemelen israfa yol açacağı gerekçesiyle” onaylamaz (el-Kinânî, 1975: 50-52, 61-63). *Bilgi asimetrisini* engelleyici nitelikteki bu yasaklar dürüst reklamcılık ilkeleri olarak da değerlendirilebilir.

Kinânî, turfanda meyvelerin henüz tam olgunlaşmadan toplanıp piyasaya sürülmesini hasadın bol olacağı hallerde mahzurlu görmez, ancak rekoltenin düşük kalacağı durumlarda mekruh telakki eder. İkinci şıkta, ona göre, erken hasadın sebebiyet vereceği üretim kaybı yüzünden talep karşılanamazsa fiyatlar yükselir ve kamu zarar görür. Bu ifadelerden onun arz talep dengesinin fiyatlar üzerindeki etkisini açıkça gözlemlediği anlaşılmaktadır. Söz konusu davranışın önlenmesi için konan yasağa rağmen piyasaya sunulan ham meyve müsadere edilerek yoksullara dağıtılmalı, ilgili üründen daha önce satın alınanlar da geri verilmelidir (el-Kinânî, 1975: 52-53, 73). Kalitesizliğin maliyetini göz önünde bulunduran bu yasakla ayrıca kamuya ait kaynakların israfının da önüne geçilmesi sağlanacaktır. Ayrıca Kinânî bir sele/küfe meyve veya bir küp kuru incir ya da salamura balık alan ve daha sonra alt sıralardakilerin ham yahut kalitesiz olduğunu gören müşteriye bozulacak kadar bekletmeksizin iade muhayyerliği tanır (el-Kinânî, 1975: 53-54, 73, 120-124).

Ona göre, sığır ve davar sütlerinin veya farklı evsiftaki tahıl, meyve, bal, zeytinyağı, parfümerinin vb. karıştırılarak satılması garar⁴² olduğundan yasaklanmalıdır. Kinânî, bir başka fetvasında da yağsız ete yağlının ve koyun etine keçininkinin, sade ete içyağı ve sakatatın karıştırılmasına cevaz vermez. Böyle bir hile yaptığı anlaşılınca kaçan bir kasaba veya eksik gramajlı somun sattığı belirlenince ortadan kaybolan ekmeğe ilişkin soru üzerine,

⁴¹ Ağır çekmesi veya olgun görünmesi için yapılan bir işlem olduğu anlaşılmaktadır.

⁴² Akdin haksız kazanca yol açacak ölçüde kapalılık taşınmasını ifade eder; geniş bilgi için bk. Dönmez, 1996: XIII, 366-371.

dükânının kapatılması, etlerinin veya ekmeklerinin bağlanması, fakat bozulmasından korkulursa satılarak bedelinin tutulması yönünde görüş bildirir. Söz konusu yasakları kalite farklılıklarının fiyatlara olumsuz yansıtacağı ve değişik evsaftaki ürünlerin karıştırıldığından habersiz müşterilerin aldanacağı gerekçesine dayandırır. Dolayısıyla, ona göre, bunları birbirine katarak satanlar müşteriye durum hakkında bilgilendirmelidir. Aksi takdirde alıcı atlatıldığı an anlayınca iade muhayyerliğini kullanabilir. Uyarıları umursamayıp yasağı çiğnemeyi sürdüren satıcılar teşhir edildikten sonra tövbe edinceye kadar piyasadan uzaklaştırılmalı, ellerindeki mallar da “kendilerine ve başkalarına ibret olması için” yoksullara dağıtılmalıdır (el-Kinâni, 1975: 63-71, 75-76, 119-120).

Giyildikten sonra çırpılan ikinci el elbisenin ve sirkeye yatırılmış hurma koğuğunun müşteri bilgilendirilmeden satılmasını malın ayıplı ve satışın hileli olacağı gerekçesiyle tecviz etmez; çünkü yapılan bilinse bunlara daha düşük fiyat verilecektir. Ancak ikinci el elbisenin alıcı durumdan haberdar edilerek satılmasını câiz görür. Buna karşılık hurmanın ekşidiği açıklanarak pazarlanmasına bile “müşterinin yediğinde sağlığını bozacağını bilmeyebileceği gerekçesiyle” cevaz vermez. Her iki durumda da alıcıya beyanda bulunmaksızın yapılan satış akdinin feshedileceği ve uyarılara aldırmandan benzer işlemleri sürdürenlerin fizikî ceza uygulanarak piyasadan uzaklaştırılacağı kanaatindedir (el-Kinâni, 1975: 73-75).

Ona göre, eğrilmiş yün ipliğini ağartmak için kullanılan odun külünden “satıcının yüksek vasıflı olduğu yönündeki beyanına binaen” bir miktar satın alıp tamamını kullanan ve işe yaramadığını gören kimse iddiasını ispatladığında parasını geri alabilir. Aksi takdirde satıcıdan iyi kalitede mal sattığına dair yemin istenir, bundan kaçınırsa müşterinin ödediği bedeli tazminle mükellef tutulur (el-Kinâni, 1975: 124-125).

Kinâni, zahirecilerin tahıl ve bakliyatı ölçmeden alıp satmalarının engellenmesi gerektiği düşüncesindedir (el-Kinâni, 1975: 48-49). Genellikle götürü usulle gerçekleştirilen bu tür akitler neticesinde malın kesin miktarına ve tamamının kalitesine vukuf sağlayan ölçme tartma işlemine imkân bulunmaması sebebiyle, ilk alıcının, olduğu gibi elden çıkardığı maldaki muhtemel kusurlardan ikinci alıcının zarar görmesi ve taraflar arasında hukukî sorunlar ve hatta toplumsal rahatsızlıklar doğması kaçınılmazdır. Bu nedenle müşteri hangi bedeli ne evsaftaki kaç birim mala ödediğinden emin olmalıdır. Böylece aslında tüketiciye de malla ilgili gerekli incelemeleri yapma sorumluluğu yüklenmektedir.

Kinâni'nin tüketicinin tam bilgilendirilmesine yani *bilginin serbest dolaşımına*, konvansiyonel ekonominin ifadesiyle *bilgi asimetrisinin* doğuracağı *negatif dış-*

*sallıklar*⁴³ ve *ters seçimlere (adverse selection)*⁴⁴ verdiği önemi gösteren bu örneklerden, onun, "...belirlenen nitel ve/veya nicel standardın altında kalan ya da tahsis veya kullanım amacını karşılamayan yahut müşteriye bildirilen faydaları sağlamayan mal ve hizmetleri" *ayıplı* saydığı anlaşılmaktadır ki bu "kalitesizliğin hukuka yansıyan tanımı" olarak değerlendirilebilir. Kısacası adalete uygun şekilde satılan malların alım kararlarının üreticilerle tüketiciler arasındaki bağları güçlendirici unsurlar içerdiği düşünülebilir (Hekimci, 2006).

Istirsâl

İstirsâl akdî⁴⁵ objektif unsurları bakımından tam, geçerli ve bağlayıcı bir sözleşme olduğu için İslâm hukukçularınca ittifakla câiz görülmüştür. Müstersilin akdin diğer tarafınca gabne mâruz bırakılması "ilgili hadislerde de açıkça belirtildiği üzere" haramdır. Gabn durumunda müstersilin muhayyerlik hakkının doğacağı hususunda icmâ olduğu ileri sürülmüşse de konu tartışmalıdır. Mâlikîler'e göre burada gabn bilgisizlik ve güvenin kötüye kullanılmasına yönelik sözlü tağrîrden kaynaklandığı ve rıza zedelediği için fesih sebebidir. Çünkü hukukî işlemlerde karşılıklı rıza ve güvenin korunması, rıza ile irade beyanı arasındaki uyumun araştırılmasının yanı sıra beklenmeyen ve hak edilmeyen zararların önlenmesi, açıklık ve dürüstlüğü sağlanması da önem taşır. Karşı tarafın cehâlet ve güveninden faydalanarak bir malı ucuza alma veya pahalıya satmanın yasaklanması hem ahlâkî hem de uygulanabildiği ölçüde hukukî anlam taşıyan bu yaklaşımın sonucudur. Mâlikîler istirsâl akdindeki muhayyerliği olağan gabn durumunda da geçerli saymaktadır. Bu hususta mezhebinin görüşünü benimseyen Kinânî, aldatıldığını anlayan müstersilin ödediği bedelle piyasa rayıcı arasındaki farkı satıcıdan talep hakkı bulunduğuna hükmetmektedir (el-Kinânî, 1975: 118).

Bazı âlimler müstersilin aldatılmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını hisbe teşkilâtının görev alanına sokmaktadır.⁴⁶ Bu noktayı açıkça vurgulamayan Kinânî'nin meseleye dikkat çekerek pazar denetçilerini zimnen sorumlu tuttuğu düşünülebilir.⁴⁷

⁴³ Bir kişinin özel tüketim (veya üretim) faaliyetlerinin diğerlerine maliyet yüklediği durumlara negatif dışsallıklar denilir.

⁴⁴ "Ters seçim", George Akerlof'un "kof limon" örneğinde olduğu gibi -bilgi asimetrisi sebebiyle- mal veya hizmet alımında beklentiyi karşılamayacak ölçüde yanlış seçim yapılması durumudur.

⁴⁵ Fıkıh terminolojisindeki yaygın anlamı, satım ve icâre gibi ivazlı akitler taraflardan birinin sözleşmeye konu olan mal, menfaat veya hizmetin kıymeti ya da ücreti hakkındaki cehâletini diğerine bildirmesi ve ona güvenini belirterek piyasa fiyatı üzerinden işlem yapmasını istemesidir. İstirsâl yapan kişiye *müstersil* denir; geniş bilgi için bk. Kallek, 2001: XXIII, 375-376.

⁴⁶ Meselâ bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, 1372/1953: 243.

⁴⁷ Bu hüküm günümüze taşındığında avukatlar, doktorlar, komisyoncular, muhasebeci veya yeminli müşavirler, sigortacılar, yatırım danışmanları ve borsadaki üye temsilcileri (broker) gibi uzmanlıklarına güvenilen meslek erbabının -kendilerine olan itimadı kötüye kullanarak ek kişisel kazanç elde etmek uğruna- müşterilerini zarara uğratmaması gerektiği sonucuna varılabilir (Zinbarg, 1999: 71-72).

Hıfzıssıhha

Kinânî'ye göre kasapların satışı sunacakları etleri doğrayıp üzerlerine üfle-meleri mekruh olup kesinlikle yasaklanmalı, uyarılara aldırmaııp bunu alışkanlık haline getirenler pazardan ihraç edilmelidir (el-Kinânî, 1975: 70-71). Çeşitli hadislerden⁴⁸ bu uygulamanın Hz. Peygamber ve Halife Ali b. Ebû Tâlib tarafından da yasaklandığı anlaşılmaktadır. İlgili yasağın illeti “muhtemelen” solunum yoluyla bulaşabilen hastalıkların yayılmasının önüne geçmektedir. Bir başka deyişle, söz konusu yaklaşım hijyenik titizlik ilkelerini öne çıkarmaktadır. Bu noktada, iktisadî kalkınmışlık ölçütlerinden birinin de sağlık şartları olduğu ve son zamanlarda etlerin içine çeşitli kimyasallar katılmış su basılarak ağırlık kazandırıldığına dair iddiaların yaygınlaştığı hatırlanmalıdır.

Ekmek fırınlarına değirmenden aldıkları unu ölçmeleri, eleyerek içindeki yabancı maddeleri temizlemeleri emredilmelidir. Aksine davranıp meselâ düşük kaliteli undan, eksik gramajlı, hamurumsu veya kumlu ekmek üreten fırıncılar uyarılmalı, tüketici veya bakkallar tarafından iade edilen defolu somunların bedelini tazmin etmeleri sağlanmalı, ikazlara aldırmayanlara kapatma cezası verilerek ürünleri yoksullara dağıtılmalıdır. Ekmekteki kusuru bilerek satış yapan bakkallar da aynı şekilde cezalandırılmalıdır (el-Kinânî, 1975: 54-60). Halkın buğdayını ücret karşılığı öğütmek üzere alan fırıncılar una değirmen taşı kırıntıları karışmasını önemsemezlerse cezalandırılmalıdır. Onlar ayrıca buğdayı misliyle tazmin etmelidir; ancak buğday sahibi hizmetin vasfını biliyor ve rıza gösteriyorsa tazmin gerekmez (el-Kinânî, 1975: 62; krş. el-Kinânî, 1956: 105). Bu son noktada, Kinânî, bilinçsiz tüketicilerce razı olunan bir miktar standart düşüklüğünü ancak bulaşıcı hastalık gibi ağır faturalar gündeme geldiğinde ciddiye alır; söz konusu vasıfsızlığın sonuçta tüketicilere meselâ diş kırıkları, sindirim sistemi rahatsızlıkları gibi sağlık sorunları ve bunların tedavisine yönelik giderler biçiminde yansıyabileceği gerçeğini sanki göz ardı eder.

Hijyen şartlarına uyulabilmesi ve dolayısıyla bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önüne geçilebilmesi için hastalıklı kimsenin gıda maddeleri pazarlamasının zabıta tarafından yasaklanmasını önerir; sattığı şeylerin alıcılarca başkasına devrini de câiz görmeyerek kendisine iade edilmesi gerektiğini söyler. Bulaşıcı hastalık taşıyan kişinin veya onun kullandığı kapların “abdest için bile olsa” müşterek su kaynaklarıyla doğrudan temasının önlenmesini salık verir (el-Kinânî, 1975: 98-99; el-Kinânî, 1956: 129-130).

Kinânî, temizlenemeyecek kadar çok bitli bir elbiseyi bilmeyerek satın alan kimseye iade muhayyerliği tanır (el-Kinânî, 1956: 137). Keza sadece

⁴⁸ Meselâ bk. İbn Ebû Şeybe, 1409/1989: V, 8.

bir tür içki (*nebîz*)⁴⁹ üretiminden veya pazarlanmasından başka amaçla kullanılmayan bakraçların imalatının engellenmesini, piyasadaki mevcutlarının toplanıp eritilerek bakırının sahiplerine iade edilmesini uygun görür (el-Kinânî, 1975: 85-86).⁵⁰

Meslekî Dayanışma

Kasrî'nin Kinânî'ye sorduğu bir sorudan Tunus'taki ilginç bir meslekî dayanışma örneğine dair bilgi edinilmektedir. Buna göre, kasaplar ve bakkallar iflâs eden veya evliliğe hazırlanan bir meslektaşlarına destek olmak için birkaç günlüğüne satışlarını durdurarak pazarı ona bırakmaktadırlar. Kinânî, normal şartlarda kendilerine serbestlik tanınacağını, ancak o süre zarfında söz konusu tek satıcı yüksek fiyattan satış yapmasa dahi, kamunun başka şekillerde zarar görmesi halinde uygulamaya izin verilmeyeceğini düşünmektedir (el-Kinânî, 1975: 71-72). Bu bağlamda Kinânî'nin meslek örgütü anlamındaki “sınıf” veya “tâife” kavramlarını kullanmadığını konuyla ilgilenenlerin dikkatine sunmakta fayda vardır. Bu değerlendirme, onun kamu yararını birey veya zümre maslahatından daha geniş biçimde algıladığını gösterse gerektir.

Ulaşım ve Dağıtım Güvenliği

Kinânî fertlerin meydana getireceği negatif dışsallıklara karşı da hassas davranmaktadır. Meselâ bir evden işlek olmayan sokağa yeni kapı açmaya veya mevcut kapının yerini değiştirmeye “sokakta başka komşuların varlığı ha-

⁴⁹ Günümüzde bazı çevrelerce “mağdursuz suçlar” (!) çerçevesine sokulan sarhoşluk verici içki (veya uyuşturucu) tüketimi böyle bir maddeye bağımlı kişinin ondan mahrum kaldığında “yoksunluk sendromu” adı verilen şiddetli ve yoğun fizyolojik rahatsızlıklar yaşamasına yol açmaktadır. Sendrom oluşmasa bile bağımlılık, kişinin toplumsal ilişkilerini zedeleyebilir, meselâ bu yüzden işini gücünü ve ailesini ihmal etmesine, bütün yaşam biçimini değiştirmesine sebebiyet verebilir. Başka bir ifadeyle, söz konusu iptilâ bireylerin bedenî ve ruhî sağlığının yanı sıra onları suça yönelterek kamu düzenini bozucu etkiler de yapabilmektedir. Ayrıca mağdur yakınlarının yaşadığı psikolojik, ekonomik ve sosyal olumsuzluklar da “dolaylı mağduriyet” ile sonuçlanmaktadır. Mağduriyetlerin yoğunlaşması, kurban olma korkusunu “toplumsal bir sorun” haline getirmektedir. Bu da cemiyette güven duygusunu zedeleyerek bireysel özgürlükleri gereksiz yere daraltmakta, meselâ belli yerlere ancak muayyen zamanlarda gidilebilmesi evrensel insan hakları arasında yer alan “serbest dolaşım” hakkını kısıtlamaktadır. Ayrıca böyle bir toplumsal yapıda herkes potansiyel bir mağdur edici olarak algılanmakta, dolayısıyla iletişim ve etkileşim sınırlanmakta, bireyler gittikçe –toplumsal bir sorun haline gelecek şekilde– yalnızlaşmaktadır. Yalnızlaşmanın arttığı, yabancılaşmanın yaygınlaştığı cemiyetlerde “sosyal sinerji” ortadan kalkar, toplumsal sorunların çözümü zorlaşır.

Alkolizm söz konusu negatif sosyal dışsallıkların yanı sıra trafik kazalarının başını çektiği negatif mali dışsallıklar da doğurabilir; bu bağımlılık ve onun yol açtığı veya tetiklediği kanser ve siroz gibi birçok hastalık devlet veya sosyal sigorta hastahanelerinde tedavi edildiğinden alkoliklerin müptelâ olmayanlara ek vergi ya da sigorta kesintisi yükü getireceği düşünülebilir.

⁵⁰ Suç aletlerinin tahribine dair bir başka örnek için bk. el-Kinânî, 1975: 94.

linde” ruhsat verilmeyeceğini, işlek bir sokakta ise bunun kimse mağdur edilmeksizin yapılabileceğini söyler (el-Kinânî, 1975: 98). Dükkâncıların pazar sokaklarında gerçekleştirdikleri kazı, inşaat vb. çalışmaların kalıntılarını geçenlere eziyet verecek şekilde ortada bırakamayacaklarını, yol açtıkları bozuklukları düzeltmelerinin vâcip olduğunu (el-Kinânî, 1975: 95), ev ya da işyerlerinden sokağa yaya veya bineklerin zarar görmesiyle sonuçlanacak boyutlarda sıvı dökülmesi durumunda doğacak hasar veya kayıpların fâile tazmin ettirileceğini söylemektedir (el-Kinânî, 1975: 94-95). Hırsızları engellemek için evinin etrafına hendek kazdıran kişiye oraya düşen suçsuz kimselerin zararının ödettilereceği kanaatindedir (el-Kinânî, 1956: 127). Belediyeçilik ve kul hakları boyutu ön plana çıkan bu düzenlemeler aslında mal ve yolcu ulaşımını kolaylaştırıp hızlandırarak ve dolaşım güvenliğini sağlayarak iktisadî gelişmeyi olumlu yönde etkileyebilecektir.

Caydırıcı / Cezaî Yaptırımlar

Doğrudan denetim, kuralların konulması ve davranışların izlenmesinin yanı sıra suç veya kabahatlere karşı etkin cezaların tatbikini de içermektedir. Kinânî, hilekârlık yapıp ticarî hükümlere uymamakta ısrarlı davrananlara uygulanacak yaptırımlar arasında suç-ceza uyumluluğu ve yetkililerin takdir hakkı çerçevesinde tövbekar oluncaya kadar suçlunun şahitliğinin makbul sayılmaması (el-Kinânî, 1975: 89), hileli mallarının müsadere edilerek yok-sullara dağıtılması, fizikî ceza, teşhir, pazardan ihraç ve hapis gibi usulleri zikretmektedir.⁵¹ Ona göre suçlular açısından pazardan ihraç fizikî cezadan daha ağırdır (el-Kinânî, 1975: 60, 70). Bu tesbit üreticiler/satıcılar arasında kazanç kapısının kaybı korkusunu şeref/onur ve hayâ/utanma duygusunun önüne geçiren faydacı bir tutumun/ahlâkın varlığını yansıtıp yansıtmadığı sorusunu akla getirmektedir. Aslında çoğu kimse tahsil yapmak, iş kurmak, saygınlık ve güven kazanmak gibi geleneksel faaliyetler için büyük zaman ve çaba harcar. Bireyin uyumsuzluk derecesi, suç işlediğinde çarptırılacağı ceza sonucunda yitireceği yatırımın büyüklüğü oranında azalacaktır. Ayrıca unutulmamalıdır ki *karalanma* ve *dışlanma* yavaş işleyen adli aygıtın hapis ve malî cezalarına nispetle gerçek hayatta daha kolay uygulanabilen ve dolayısıyla sık rastlanan ahlâkî yaptırımlardır; böyle olunca da kişi lekelenme veya soyutlanma korkusu ile kendini sınırlayabilmektedir (Dunfee, 1998: 141). Kinânî'nin, pazar ortamında İslâm inancına uygun tutum ve davranışların gelişmesi veya kökleşmesinde -bugün psikologların “etki kanunu” adını verdiği- öğrenme ilkesinin önemli bir rol oynadığını gözlemlediği düşü-

⁵¹ Yukarıdaki örneklerde belirtilenlerden başka bk. el-Kinânî, 1975: 87, 94, 97, 113.

nülebilir. Bu kurala göre, sonunda cezalandırılması muhtemel hareketten kaçınılırken ödüllendirilmesi olası davranış tekrarlanacaktır. Ayrıca, tabiri câizse, sosyal sözleşmecî ahlâk anlayışında arkadaşların ve meslektaşların saygısını kazanıp korumak önemlidir. Bu mülahazalara karşılık, çok rekabetçi piyasalarda sayıları arttığı için nispeten anonimleşmeye başlayan satıcıların kişisel saygınlıklarını toplumun takdirine sunma ihtiyacı duymamaya başlayacağı ve dolayısıyla ürün kalitesi, dürüst reklamcılık, çevre hassasiyeti gibi bazı konulardaki hakkaniyet telakkilerinin artan rekabet düzeyi ile ters orantılı olarak zayıflayacağı ileri sürülmüştür. Hâlbuki asla unutulmamalıdır ki artık satıcıların kendileri meçhulleşe bile *ilkeleri* “marka”laşmaktadır. Bu da iç ve dış piyasalarda daha büyük pazar payı anlamına gelir.

Kinânî, muhabbet tellâllığı yapan bir kadının Sahnûn tarafından celde cezasına çarptırıldıktan sonra dindar kimselerin yaşadığı bir bölgede zorunlu iskâna tâbi tutulduğuna dair rivayeti yorumsuz olarak aktarır (el-Kinânî, 1975: 133-134). Günümüzde bazı çevrelerce “mağdursuz suçlar” çerçevesine sokulan bu tip yetişkin ihlâllerinin gerek bireylerin gerekse toplumun ahlâkî değerlerini ve fizikî sağlığını, kamu düzenini, bazı mülkiyet haklarını, doğabilecek bebeklerin konumunu vs. dolaylı olarak tehdit etmesi bakımından yasaklanması gerektiği savunulmaktadır. Kinânî'nin para karşılığı homoseksüel ilişkiye giren boşa gezer parlak oğlanların ıslah için hapishane yerine baba ocağında gözetim altında tutulmasına dair aktardığı görüş (el-Kinânî, 1975: 135) aynı gerekçelere dayanan bir başka yaptırım yöntemine işaret ettiği gibi cezalandırma usulünün hafifliği bakımından çocuk haklarına gösterilen titizliğe de örnek oluşturabilir.

Sonuç

1985 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda oy birliği ile onaylanan “Evrensel Tüketici Hakları” arasında yer alan temel ihtiyaçların karşılanması, güvenlik, sıhhat, sağlıklı bir çevrede yaşama, doğru ve kolay bilgi edinme, ekonomik çıkarların korunması, tazmin edilme gibi haklara *Kitâbü Ahkâmi's-sûk*'ta değinilmektedir. Mal kıtlığı, tüketicinin bilgisizliği, kalite ve sağlık standartlarına ilişkin düzenlemelerin gevşekliği gibi şartlardan satıcıların “kamu zararı pahasına” kişisel çıkar sağlamasına İslâm'ın haksız iktisap ve karşılıksız kazanç yasağı gereğince asla izin verilmemelidir. Kinânî'nin vurguladığı ahkâm, Müslüman toplumun bütüncül yaşam biçiminin önemli bir parçasını oluşturan “ahlâklı pazar kültürü”nün uzun dönemli olarak kurumlaşması ihtiyacını karşılar. Ahlâklı pazar kültürü otoritenin kullanımı, piyasanın düzenlenmesi, cemiyetin örgütlenmesi ve denetlenmesi husu-

sundaki kuvvetli inanç, tutum ve davranışlar bütünüdür. Bu yönüyle ahlâklî pazar kültürü muhakeme biçimleri, manevî tercihler, davranışlar ve kurumsal şartları üst siyasî ve iktisadî kavramlarla bütünleştiren ittihatçı bir çerçeve üretme potansiyeline sahiptir (Dunfee, 1998: 142). Kişinin yetiştiği ve hayat tecrübelerini kazandığı pazar gibi toplumsal alanlar bireyin zihninin hâkim kültür tarafından yapılandırılmasına, erdemli davranışların öğrenilip cemiyetin diğer üyelerine aktarılmasına ve sonunda kurumsallaşıp gelenekleşmesine imkân sağlar. Bu örf hem sağlıklı bir kurum kültürü hem esaslî bir iş ahlâklî oluşturup, içtimaî ve iktisadî adaletin yanı sıra toplum ve çalışma barışını da gerçekleştirir. Acaba *Kitâbü Ahkâmî's-sûk*'ta ele alınan ilkeler “ahlâklî pazar kültürü”nün gelişmesine yeter mi?” sorusuna verilecek cevap bu çerçeve hükümlerin gönülden uygulanması durumunda piyasanın en azından çok daha *insancıl* bir yapıya kavuşacağı şeklinde olacaktır.

Teşekkür: Bu makalenin önceki nüshasını okuyup üslûba yönelik katkıları da bulunan Kâmil Yaşaroğlu Bey'e teşekkür ederim.

Kaynakça

- Abdülvehhâb, Hasan Hüsnî. (1967). Aslû'l-hisbe bi-İfrîkyye: Tahlilü Kitâbi «Ahkâmî's-sûk» li-Yahyâ b. 'Ömer. *Havliyyâtü Câmî'ati Tûnis*. 4, 5-21.
- Akerlof, G. (1970). The market for 'Lemons': Quality uncertainty and the market mechanism. *Quarterly Journal of Economics*, 84 (3), 488-500.
- Byker, G. J. (2001). The religious and moral foundations of civil society and free market economy. *Journal of Interdisciplinary Studies*, 13 (1-2), 1-14.
- ed-Dabbî. Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ el-Endelüsî. (1410/1989). *Bugyetü'l-mültemis fi târihi ricâli'l-Endelüs* (yay. İ. el-Ebyârî). Kahire - Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Mısırî - Dârü'l-kitâbi'l-Lübânî.
- ed-Debbâğ, Abdurrahman b. Muhammed - İbn Nâcî, Ebü'l-Kâsım b. İsâ et-Tenûhî el-Kayrevânî. (1972). *Me'âlimü'l-îmân* (yay. M. el-Ahmedî Ebü'n-Nür & M. Mâdûr). Kahire: Mektebetü'l-hâncî.
- Dönmez, İ. K. (1996). Garar. *DİA* içinde (C. XIII, s. 366-371). İstanbul: Divantaş.
- Dunfee, W. T. (1998). The marketplace of morality: First steps toward a theory of moral choice. *Business Ethics Quarterly*, 8 (1), 141.
- Ebû Bekir el-Mâlikî, Abdullah b. Muhammed. (1403/1983). *Riyâzu'n-nüfûs fi tabakâti 'ulemâ'i'l-Kayrevân ve İfrîkyye* (yay. B. el-Bekkûş). Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî.
- Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed el-Kayrevânî, (1985). *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkyye ve Tûnis* (yay. A. eş-Şâbbî & N. H. el-Yâfi). Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye li'n-neşr.
- Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed el-Kayrevânî. (1404/1984). *el-Mihan* (yay. Ö. S. el-Ukaylî). Riyad: Dârü'l-ulûm.

Ebü'l-Ecfân, Muhammed. (1985). Yahyâ b. 'Ömer min hılâli kitâbihî el-Hücce fi'r-red 'ale'l-İmâmî'sh-Şâfî'î. *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyye*, 29 (2), 713-747.

Garcia Gómez, Don Emilio. (1957). Unas "Ordenanzas del zoco" del siglo IX: Traducción del más antiguo antecedente de los tratados andaluces de Hisba, por un autor andaluz. *al-Andalus*, 22, 253-316.

Hekimci, F. (2006). *Tüketici bilincinin milli ekonomiye katkıları*. 11.05.2008 tarihinde <http://ekonomikcozum.com/muhtelif/yerveren/yerveren01.html>. adresinden alınmıştır.

el-Humeydî, Muhammed b. Fettüh. (1410/1989). *Cezvetü'l-muktebis fi târihi 'ulemâ'i'l-Endelüs* (yay. İ. el-Ebyârî). Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-Mısırî.

el-Huşenî, Muhammed b. Hâris. (ty.). *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye* (yay. M. ben Şeneb). Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Lübnânî.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir. (1409/1989). *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. Beyrut: Dârü't-tâc.

İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhâneddin İbrâhim b. Ali el-Ya'merî. (1972). *ed-Dibâcül-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb* (yay. M. el-Ahmedî Ebü'n-Nûr), Kahire: Dârü't-türâs.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. (1423/2002). *Lisânü'l-mizân* (yay. A. Ebû Gudde). Beyrut: Mektebü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir. (1372/1953). *et-Turuku'l-hükmiyye fi's-siyâseti'sh-şer'iyye* (yay. M. H. el-Fikî). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. (1886). *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, Madrid: el-Matbaatü'sh-şerefiyye.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî el-Ezdi. (1417/1997). *Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs* (yay. R. A. es-Süyûfî). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye.

Kâdi İyâz b. Mûsâ. (1387-88/1967-68). *Tertibü'l-medârik* (yay. A. B. Mahmûd). Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-hayât.

Kallek, C. (1992). *Hız Peygamber döneminde devlet ve piyasa*. İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı.

Kallek, C. (1993). Dânek, *DİA* içinde (C. VIII, s. 457-458). İstanbul: Divantaş.

Kallek, C. (1995). Eşheb el-Kaysî. *DİA* içinde (C. XI, s. 462). İstanbul: Divantaş.

Kallek, C. (1999). İbn Abdüs el-Kayrevânî. *DİA* içinde (C. XIX, s. 268). İstanbul: Divantaş.

Kallek, C. (2000). İhtikâr. *DİA* içinde (C. XXI, s. 560-565). İstanbul: Divantaş.

Kallek, C. (2001). İstirsâl. *DİA* içinde (C. XXIII, s. 375-376). İstanbul: Divantaş.

Kallek, C. (2005). Miskal. *DİA* içinde (C. XXX, s. 182-183). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.

Kallek, C. (2006). Narh. *DİA* içinde (C. XXXII, s. 387-389). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.

Kallek, C. (2006). Narh konusuna yeniden bakış. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 7, 257-276.

Khaldi, S. (2007). *Ebü Zekerîyya Yahya b. Ömer el-Endelüsî (v. 289/901) ve Ahkâmü's-sük adlı eseri*. Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

el-Kinânî, Y. b. Ö. (1956). *Kitâbü Ahkâmi's-sük li-Yahyâ b. 'Ömer el-Endelüsî*. (yay. M. A. Mekki, *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos en Madrid* içinde, 4 [1-2], s. 59-151). Madrid: *Instituto Egipcio de Estudios Islamicos*.

el-Kinânî, Y. b. Ö. (1975). *Kitâbü'n-Nazar ve'l-ahkâm fi cemi'i ahvâlî's-sük* (yay. H. H. Abdülvehhâb & F. ed-Deşrâvî). Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnisiiyye.

Mahfûz, Muhammed. (1402-1406/1982-86). *Terâcimü'l-mü'ellifin et-Tûnisiiyyin*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed. (ty.). *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikîyye*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî.

Özel, A. (2002). Kinânî, Yahyâ b. Ömer. *DİA* içinde (C. XXVI, s. 33-34). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.

Muranyi, M. (1409/1988). *Dirâsât fî mesâdiri'l-fıkhî'l-Mâlikî* (çev. S. Buhayrî, Ö. S. Abdülcelil & M. R. Hanefî). Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî.

Sahillioğlu, H. (1994). Dinar. *DİA* içinde (C. IX, s. 352-355). İstanbul: Divantaş.

el-Venşerîsî, Ahmed b. Yahyâ. (1401/1981). *el-Mi'yârü'l-mu'rib*. (yay. M. Haccî). Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî.

Yücesoy, H. (2005). Mihne. *DİA* içinde (C. XXX, s. 26-28). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.

ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (1401-1405/1981-85). *Siyeru a'lâmi'n-nübela'* (yay. Ş. el-Arnaût & M. N. el-Araksûsî). Beyrut: Müessesetü'r-risâle.

Zinbarg, D. E. (1999). *Theology of the marketplace: Religious perspectives on ethical behavior in a market-based economy*. Unpublished doctoral dissertation, Drew University, Madison.